
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XIX (2022), №4
Historia, red. Artur Górak
s. 151-165
doi: 10.36121/gszumera.19.2022.4.151

Grażyna Szumera
ORCID 0000-0002-3125-8309
(Uniwersytet Śląski)

Cywilizacja i naród w myśli Zygmunta Wasilewskiego

Streszczenie: Niniejszy artykuł ma na celu opracowanie poglądów filozoficzno-społecznych Zygmunta Wasilewskiego (1865-1948). Postać i twórczość publicysty, polityka, krytyka literackiego została prawie zapomniana. W przypadku myśli Wasilewskiego można zauważyć nawiązanie do współczesnych mu koncepcji cywilizacji sformułowanych na Zachodzie, jak i - ze względu na sytuację historyczną i polityczną w Polsce - swoiste ujęcie zagadnienia cywilizacji narodowych. Wasilewski utożsamiał naród z cywilizacją. Przedstawienie jego myśli na tle współczesnych rozważań o cywilizacji pozwoli ukazać oryginalne wątki w myśli Z. Wasilewskiego. Idea cywilizacyjnego pluralizmu Wasilewskiego akcentującego cywilizacyjne różnicowanie społecznego świata człowieka, jest bez wątpienia wybitnym polskim wkładem w nurt filozofii społecznej ówczesnego okresu. W artykule zamierzam nie tylko ukazać dorobek twórczy Wasilewskiego, ale przede wszystkim jego oryginalność w porównaniu z chronologicznie mu odpowiadającymi polskimi i europejskimi historiozofami.

Słowa kluczowe: Zygmunt Wasilewski, cywilizacja, naród.

Civilization and nation in the thought of Zygmunt Wasilewski

Annotation: This article aims to elaborate the philosophical and social views of Zygmunt Wasilewski (1865-1948). The figure and work of a journalist, politician, and literary critic have almost been forgotten. In the case of Wasilewski's thoughts, one can notice a reference to the concepts of civilization formulated in the West, contemporary for him, as well as - due to the historical and political situation in Poland - a specific approach to the issue of national civilizations. Wasilewski identified the nation with civilization. Presenting his thoughts against the background of contemporary considerations on civilization will allow to show the original threads in the thought of Z. Wasilewski. The idea of civilizational pluralism by Wasilewski, emphasizing the civilization differentiation of the social world of man, is undoubtedly an outstanding Polish contribution to the current social philosophy of that period. In the article I intend not only to show Wasilewski's creative output, but above all his originality in comparison with the chronologically corresponding Polish and European historiosophists.

Keywords; Zygmunt Wasilewski, civilization, nation.

Wstęp

W artykule przybliżę poglądy filozoficzno-społeczne oraz filozofię cywilizacji Zygmunta Wasilewskiego (1865-1948). Postać i twórczość publicysty, polityka, krytyka literackiego została prawie zapomniana¹. Praca ma na celu wskazanie źródeł koncepcji Wasilewskiego i zaprezentowanie jej oryginalności na tle filozofii europejskiej. Poglądy, które głosił Wasilewski, w wielu wypadkach nie należą do nowych, wypowiedziano je już wcześniej. Dlatego, konieczne jest przedstawienie wpływu poglądów innych autorów na myśl Wasilewskiego i jej rozwój. Następnie trzeba będzie odpowiedzieć na pytania o naukowe i światopoglądowe uwarunkowania i przyczyny określonych konkluzji przyjętych przez Wasilewskiego². W przypadku myśli Wasilewskiego można zauważyć nawiązanie do współczesnych mu koncepcji cywilizacji sformułowanych na Zachodzie, jak i – ze względu na sytuację historyczną i polityczną w Polsce – swoiste ujęcie zagadnienia cywilizacji narodowych. Muszę przyznać, że uważam Wasilewskiego raczej za obdarzonego umysłem syntetyzującym badacza, choć przyznaję, że można w jego koncepcji zauważyć również pewne wątki, które jeszcze dziś zmuszają do refleksji. Jednocześnie należy zauważyć, że problematyka cywilizacyjna nie cieszyła się zbyt dużym zainteresowaniem polskich myślicieli w pierwszych latach XX wieku, dopiero w trzeciej dekadzie można zaobserwować zmianę tej sytuacji. Opracowanie przyczynia się do wypełnienia luki w kompletności dziejopisarstwa filozoficznego, mianowicie opracowań poglądów o cywilizacji w Polsce. W filozofii polskiej należy do myślicieli niemal zapomnianych. Jego poglądy zasługują na uwagę jako fakt historyczny, bez którego dzieje polskiej filozofii byłyby niekompletne. Przedstawienie jego myśli na tle współczesnych rozważań o cywilizacji pozwoli ukazać oryginalne wątki w myśli Z. Wasilewskiego. Twórczość Wasilewskiego spotkał los większości myślicieli polskich z początku XX wieku, których nazwiska pozostały w cieniu wielkich postaci tamtego okresu. Dotychczas o poglądach Wasilewskiego w aspekcie filozofii cywilizacji pisał Leszek Gawor: *Starcia cywilizacji narodowych według Zygmunta Wasilewskiego* [w:] *Polska myśl historyzoficzna I połowy XX wieku*³, natomiast w pracy zbiorowej pt. *Zygmunt Wasilewski. Polityk-krytyk-regionalista*, pod. red. M. Meduckiej⁴ analizie poddano m.in. postawy Wasilewskiego wobec romantyzmu oraz przyjaźń ze Stefanem Żeromskim. Dotychczas niedostatecznie została zbadana spuścizna twórcza Wasilewskiego. Analiza krytyczna twórczości Wasilewskiego – ze szczególnym zwróceniem uwagi na jego poglądy dotyczące cywilizacji⁵ – pozwoli pokazać oryginalność tego myśliciela. Idea

¹ Jednakże należy odnotować, że postać Z. Wasilewskiego jako działacza Narodowej Demokracji nie uległa zapomnieniu o czym świadczy szkic biograficzny, jaki ukazał się w *Słowniku biograficznym polskiego obozu narodowego*. Zob. M. Motas, *Zygmunt Wasilewski (1865-1948)*, [w:] *Słownik biograficzny polskiego obozu narodowego*, red. K. Kawęcki, T.1, Warszawa 2020.

² Jako działacz Stronnictwa Narodowego i współuczestniczący w kształtowaniu ideologii obozu narodowego Wasilewski pisał artykuły do różnych pism związanych z tym ruchem politycznym. Widoczne jest w nich, podobnie jak i w wielu publikacjach książkowych ujmowanie ideologii nacjonalistycznej w szerszym (niż jako dopełnienie ruchu politycznego) teoretycznym kontekście. Jego rozważania dotyczące cywilizacji i narodu można określić jako dające pewne filozoficzne „zaplecze” dla programu politycznego endecji.

³ Gawor L., *Starcia cywilizacji narodowych według Zygmunta Wasilewskiego*. [w:] tenże, *Polska myśl historyzoficzna I połowy XX wieku*, Rzeszów 2005, s. 64-75

⁴ Meducka M., *Zygmunt Wasilewski. Polityk-krytyk-regionalista*, Kielce 2002.

⁵ Podstawą źródłową pracy są publikacje książkowe Wasilewskiego z lat 1918 – 1923, to w nich porusza najważniejsze kwestie związane z zagadnieniem cywilizacji. Nie powołuję się na źródła prasowe,

cywilizacyjnego pluralizmu Wasilewskiego akcentującego cywilizacyjne różnicowanie społecznego świata człowieka, jest bez wątpienia wybitnym polskim wkładem w nurt filozofii społecznej ówczesnego okresu. Należy odnotować zdecydowane chronologiczne pierwszeństwo też Wasilewskiego wobec prawie identycznych idei głoszonych przez teoretyka cywilizacji Feliksa Konecznego. W artykule zamierzam nie tylko ukazać dorobek twórczy Wasilewskiego, ale przede wszystkim jego oryginalność w porównaniu z chronologicznie mu odpowiadającymi polskimi i europejskimi historiozofami. Opracowanie przyczyni się do wzbudzenia zainteresowania niezmiernie ciekawym okresem polskiej kultury i pogłębieniu badań nad polską myślą społeczną pierwszej połowy XX wieku.

Sformułowany przez Czesława Głombika postulat badawczy, aby w rozpoznaniu polskiej tradycji filozoficznej odejść od modelu studiów nad pierwszoplanowymi postaciami, a skoncentrować uwagę badawczą na tych twórcach, dzięki którym możliwe będzie lepsze zrozumienie danego fragmentu myśli polskiej⁶, jest w odniesieniu do tego myśliciela jak najbardziej trafny. Warto sięgać do zapomnianych faktów naszej intelektualnej historii, utworów może dalszego planu, aby poznać utrwalone w nich myślenie filozoficzne danego okresu w całym bogactwie, aby pozyskać wiedzę na temat charakteru przeobrażeń zachodzących w świadomości rodzimych środowisk intelektualnych.

Zagadnienie narodu

Na podstawie dotychczasowych badań zauważyłam, że wątki, które podejmował Wasilewski na gruncie krytyki literackiej ściśle się łączą z poglądami, jakie znajdziemy w jego rozważaniach o cywilizacji. Pisał: „wśród pomników cywilizacji, którymi znaczne są dzieje narodu, najbardziej wyraziste i pouczające są pomniki literatury i sztuki”⁷. To w literaturze – zdaniem myśliciela – zachowany jest związek duchowy między pokoleniami. Literaturę należy ujmować jako wyraz danego okresu historycznego, słowa są skarbem przeżył narodu, ale należy je właściwie pojmować, jako ślad historii, nie zaś dosłownie jako testament. Człowiek historyczny powinien realnie oceniać otaczającą go rzeczywistość, a nie tylko opierać się na przekazie literackim. Szczególnie w polityce potrzebny jest zdrowy rozsądek i odwaga widzenia prawdy⁸. Choć Wasilewski powoływał się na przedstawicieli epoki romantyzmu, to jednocześnie krytycznie odnosił się do niektórych idei mesjanistycznych⁹, szczególnie podważał posłannictwo dziejowe narodu

które w kontekście omawianej problematyki nie wnoszą istotnych nowych uwag. Dodam, że zadaniem pracy nie jest szczegółowa prezentacja i analiza całokształtu twórczości Wasilewskiego. Chodzi o przedstawienie i interpretację wybranych zagadnień, które pozostają w związku z problematyką cywilizacji.

⁶ Zob. Cz. Głombik, *Zapomniani krytycy, nieznanzi filozofowie. Rzecz o Aleksandrze Tyszyńskim i Janie Adamskim*, Lublin 1988, s. 7.

⁷ Z. Wasilewski, *Na wschodnim posterunku – księga pielgrzymstwa 1915-1918*, Warszawa 1919, s. 14.

⁸ Dodam, że wiele uwag Wasilewskiego dotycząca oceny polskiej polityki w okresie zaborów koresponduje z tezami, które później zawarł w swej pracy Aleksander Bocheński. Por. A. Bocheński, *Dzieje głupoty w Polsce*, Warszawa 1996.

⁹ Mesjaniści głosili pogląd o nadchodzeniu nowej epoki dziejów, do której z woli Boga poprowadzi ludzkość wybrany naród. Mesjanizm znalazł orędowników w osobach między innymi: Zygmunta Krasińskiego, Adama Mickiewicza. Obaj wieszczowie uzasadniali misję dziejową Polski cierpieniem ojczyzny. Z kolei przedstawiciele mesjanizmu neoromantycznego dążyli do rozbudzenia emocji duchowych społeczeństwa dzięki rozwojowi sztuki, symbolizacji i idealizacji kultury narodowej. Zob. C.S. Bartnik, *Idea polskości*, Radom 2001 s. 173. Na przełomie XIX i XX wieku właśnie w refleksji nad narodem najsilniej odrodziła się myśl romantyczna. Zwolennicy mesjanistycznego powołania narodu polskiego:

polskiego. Niestety, jakie na naród spadają – pisał – należy pokonywać wyęzowaną pracą. Twierdził, że nie można traktować cierpienia narodu jako „męczeństwa odkupującego ludzkość, bowiem takie podejście stosowne jest tylko w przypadku symboliki poetyckiej. Cele ludzkie ziszcza tylko praca. Jednocześnie dodawał, że każdy okres przełomu w dziejach „wylania się z burzliwego potoku”¹⁰, a takim czasem – w jego opinii – był początek XX wieku. Wspomnę tu o korespondującej ze stanowiskiem Wasilewskiego opinii Stanisława Brzozowskiego, który również wywodzący się z romantyzmu kult biernego cierpienia chciał zastąpić wizją narodu zwycięskiego. Psychika polska – pisał Brzozowski – potrzebuje „biologicznej siły”, a nie „wzruszeniowego promieniowania”. Jaką wizję Polski miał Brzozowski najlepiej oddają jego słowa: „[...] chcemy Polski energicznej i śmiałej, groźnej i niebezpiecznej, o silnym, wytrwałym temperamencie. Chcemy być narodem; mieć musimy odwagę życia”¹¹.

Przedstawienie zagadnienia narodu w myśli Wasilewskiego wymaga wspomnienia o poglądach politycznych tego myśliciela. Wasilewski należał do czołowych działaczy Narodowej Demokracji. Publikował głównie na łamach prasy związanej z tym ruchem politycznym. Był również redaktorem wielu pism¹², w których przedstawiane były opinie nawiązujące do ideologii endeckiej¹³. Istotna dla tego ugrupowania politycznego była refleksja dotycząca narodu, dlatego należy poświęcić więcej uwagi temu zagadnieniu. Przecież, gdy Wasilewski publikował artykuły dotyczące teorii narodu, w myśli polskiej silne były nastroje neoromantyczne. Ujmując ludzkość jako fikcję, nawiązuje Wasilewski¹⁴

Wincenty Lutosławski, Stanisław Szczepanowski, Antoni Chołoniewski, wyrażali opinię, że naród polski charakteryzuje się zespołem cech, które pretendują go do odgrywania czołowej roli w Europie. Takie cechy, jak umiłowanie wolności, demokracja, tolerancja, przewaga uczucia nad rozumem, składają się na niepowtarzalny charakter Polaków, manifestujący się w duchu narodu. Trafnie zwraca uwagę Marek N. Jakubowski, że polski modernizm nie bez przyczyny nazywamy neoromantyzmem, ponieważ „Dla jego twórców romantyzm Polski oznaczał najwyższy, najbardziej podziwiany wykwit własnej, polskiej kultury, a to oznaczało kultury rzeczywistej, oryginalnej, oddającej najpełniej istotę narodu. Zob. M. N. Jakubowski, *Ciągłość historii i historia ciągłości. Polska filozofia dziejów*, Toruń 2004, s. 215.

¹⁰ Z. Wasilewski, *Na wschodnim posterunku...*, s. 10.

¹¹ S. Brzozowski, *Legenda Młodej Polski*, Kraków 2011, s. 438.

¹² Zarys działalności dziennikarskiej i redakcyjnej Wasilewskiego opracował m.in. L. Twardowski, Zob. L. Twardowski, *Zygmunt Wasilewski – działacz narodowej demokracji. Zarys biografii politycznej i działalności dziennikarskiej*, [w:] *Roman Dmowski i jego współpracownicy*, red. M. Białokura, M. Petelski, A. Szczepaniak, Toruń 2010, s. 289-301. Wasilewski był m.in. redaktorem „Myśli Narodowej” (1925-1939), która była centralnym organem prasowym obozu narodowego. Po objęciu stanowiska redaktora przez Wasilewskiego pismu nadano nowy profil, przekształcając go z tygodnika społeczno-politycznego w pismo poświęcone „kulturze twórczej”. Por. P. Jastrzębski, *Myśl narodowa 1921-1939*, Warszawa 2012, s. 31.

¹³ Podstawę ideowo – politycznej doktryny endeckiej stanowiły następujące założenia: nacjonalizm, wysuwający na plan pierwszy cechy duchowej wspólnoty narodu polskiego, koncepcja państwa narodowego, podkreślanie związku Polski z kulturą łacińską. Przedstawiciele tego ugrupowania politycznego włączyli do swoich rozważań pojęcie „duszy narodu”. Zob. R. Wapiński, *Narodowa demokracja 1893-1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980, s. 327-335.

¹⁴ Zakwestionowanie pojęcia ludzkości przez Wasilewskiego świadczy o zbieżności z poglądami innego ówczesnego polskiego teoretyka cywilizacji Erazma Majewskiego, według którego ludzie są jednym gatunkiem tylko pod względem zoologicznym, natomiast pod względem psychicznym należą do różnych gatunków psychicznych. Zdaniem Majewskiego, nie ma ogólnej cywilizacji na ziemi, ale są osobne, niepodobne do siebie, cywilizacje narodowe. Por. G. Szumera, *Cywilizacja w myśli polskiej. Poglądy filozoficzno-społeczne Erazma Majewskiego*. Katowice 2007, s.135. Podmiotem dziejów nie uczynił

do tych myślicieli, którzy nie uważali ludzkości za podmiot dziejów. Jednocześnie zakwestionowanie pojęcia ludzkości stanowiło punkt wyjścia do sformułowania koncepcji cywilizacji narodowej, co umożliwiło mu przedstawienie ciekawej, na tle ówczesnej polskiej myśli społecznej, teorii narodu. Teoria ta łączy bowiem elementy dwóch wówczas głoszonych ujęć tej problematyki; etniczno-językowej koncepcji narodu (przez podkreślanie wspólnoty językowej), jak i nacjonalistycznej (celem najważniejszym cywilizacji narodowych jest walka o byt).

Wasilewski polemizował z przedstawicielami obozu liberalnego w kontekście wyłącznie racjonalistycznego ujmowania przyszłości narodu. Podkreślał, że kwestionowanie idealistycznego wyobrażenia o narodzie jest równoznaczne z niszczeniem narodowych więzi. Zdaniem Wasilewskiego, naród „jest istotnością duchową”¹⁵, która istnieje ponad jednostką i pokoleniami¹⁶. Naród „urabia” jednostkę, która niesie z sobą część dziejów swego narodu. O potęgę narodu nie świadczy jego organizacja państwowa, czy też dobrobyt materialny, lecz stopień napięcia energii duchowej danego narodu. Zdaniem myśliciela, to „duch jest sprawcą dziejów”¹⁷. Duch narodu „żyje” w społeczeństwie, jako podmiot twórczy. On nakreśla swoistość danej zbiorowości, jak też zapewnia jednostce pełnię rozwoju duchowego. Wasilewski w przeciwieństwie do Romana Dmowskiego pojmował naród nie tylko w kategoriach poczucia obowiązku lub uczuć, ale traktował go jako pewien „realny byt”, silnie akcentując przy tym rolę kultury, którą wyróżnia jako istotny czynnik tworzący więź zbiorową. Ta myśl stanowi oryginalny wkład Wasilewskiego do ideologii endeckiej. Warto zauważyć, że Wasilewski trzymał się jej konsekwentnie, systematycznie rozbudowując. Stąd też troska Wasilewskiego skupiała się na zachowaniu narodowego kształtu kultury polskiej. Dużo uwagi w swej publicystyce politycznej poświęcił Wasilewski zagadnieniu nacjonalizmu jako światopoglądu i patriotyzmu jako uczuciu oraz kwestiom politycznym.

Celem życia dziejowego narodu – pisze Wasilewski – jest wytworzenie pełnej cywilizacji. Do tego potrzebne jest państwo, ustrój społeczny, samodzielność gospodarcza, ale przede wszystkim sprzyjające warunki do tworzenia wartości duchowych, bowiem „płomieniem” dla narodu jest jego twórczość. To według niej ocenia się siłę dziejową narodu. Cywilizacja narodu jest wynikiem stopnia „napięcia” energii duchowej danego narodu. To stanowisko Wasilewskiego przywodzi na myśl założenie ówczesnego myśliciela Stanisława Szczepanowskiego, według którego źródła twórczości tkwią w narodzie, wobec czego kultura może się rozwijać tylko na narodowych podstawach. Szczepanowski – podobnie jak Wasilewski – przestrzegał przed oddziaływaniem dorobku cywilizacyjnego innych narodów na kulturę polską¹⁸.

ludzkości także Oswald Spengler, według którego istnieją tylko odrębne całości kulturowe, które mają własne życie i własne „formy wyrazu”, własną naukę i sztukę. Por. O Spengler, *Historia, kultura, polityka*, tłum. A. Kołakowski, J. Łoziński, Warszawa 1990, s.8.

¹⁵ Z. Wasilewski, *O życiu i katastrofach cywilizacji narodowej, Wstęp do rozważań nad programowymi zagadnieniami doby obecnej*, Warszawa 1921, s.49.

¹⁶ Wasilewski zdawał sobie sprawę z trudności definicji pojęcia narodu. Przyznawał, że nie można tego terminu „umysłowo objąć”, przeważnie łączymy go raczej ze sferą uczuć niż rozumem. Pisał: „naród to żywe środowisko sił twórczych, to sfera psychiczna koło ludzi, rzeczy i stosunków, to emanacja dusz wspólności jedno tworzących i suma tworzywa cywilizacyjnego, która ludzi wiąże”. Z. Wasilewski, *Na wschodnim posterunku...*, s.123.

¹⁷ Z. Wasilewski, *O życiu i katastrofach cywilizacji...*, s. 51.

¹⁸ Por. S. Szczepanowski, *Idea Polska wobec prądów kosmopolitycznych*, Lwów 1901, s. 4.

Naród nie jest – według Wasilewskiego – pojęciem statystycznym, lecz jest istotą duchową trwającą przez pokolenia. Analogiczne stanowisko zajmował Zygmunt Balicki, który wyróżniając typ narodowy, pisał, że jest on „krwią i duchem” wielu pokoleń. Podobieństwo doświadczanych w ciągu wieków „wrażeń” tworzy, kształtującą się ustawicznie, jaźń społeczną, znajdującą swój wyraz w formacji narodu¹⁹. Zdaniem Balickiego naród ma moralny obowiązek dbania o zachowanie swej indywidualności narodowej. O trwaniu narodu stanowi podkreślana przez Balickiego „jedność duchowa”, a nie byt państwowy. Tak samo jak Wasilewski, zakładał Balicki, że naród może istnieć i rozwijać się, nawet pozbawiony własnego państwa. Jednakże brak własnego państwa wymaga od społeczeństwa „przeniesienia punktu ciężkości z urzędzeń cywilizacyjnych”²⁰, (do których należy państwowość) na kulturę duchową. Siłą narodu – zdaniem Wasilewskiego – jest aktywność jego duszy. Trwałość cywilizacji danego narodu zależy od „mocy” jej duszy. Jeśli cywilizacja ma słabe oparcie moralne w duszach jednostek, to wówczas jej byt państwowy jest zagrożony. „Praca i walka to żywioł człowieka tworzącego przyszłość”²¹.

Zdaniem Wasilewskiego nie ma sztuki uniwersalnej, twórczość może być tylko narodowa. Największe osiągnięcia artystyczne pochodziły z natchnienia płynącego ze związku artysty z jego rodzimą duszą zbiorową. Myśliciel powołuje się na słowa Maurycego Mochnackiego, głoszącego że twórczość z „nasion na ojczystym rozkwita gruncie”²². Wasilewski podkreślał ważność odrębności (swoistości) narodowej we wszelkiej twórczości. Pisał: „Twórczość narodowa, ta jedynie może wciągnąć całego człowieka i psychicznie wyrównać go ze środowiskiem swoim do stanu tożsamości: cywilizacja i ja to jedno – naród i ja to jedno”²³. Z tożsamości narodu wynika jego kultura. Zadaniem duchowym każdego narodu jest tworzyć własną kulturę, uniezależnić swą twórczość dzięki potędze własnego natchnienia, a nie tylko być odtwórcą obcych wzorów²⁴. Przekonanie to jest uderzająco zbieżne z opinią Jana K. Kochanowskiego, który uważał, że jednostka twórcza ma być wyrazicielem danego narodu, a źródeł natchnienia poszukać w swoistości swej ojczyzny. Każdy naród winien w głębi swej odnaleźć własną duszę – wyrosłą z pnia ojczystego – w niej zaś „geniusz” swój, jako osnowę dziejową samego siebie²⁵.

Cywilizacja w myśli Wasilewskiego

W artykule konieczne jest uwzględnienie najważniejszych tendencji w sposobach interpretacji pojęcia cywilizacji, co pozwoli pokazać, jak na tle wybranych koncepcji cywilizacji przedstawia się propozycja Wasilewskiego. Należy zwrócić uwagę również na rozumienie pojęć „kultura” i „cywilizacja”. Niejednoznacznie opisywano związki między tymi terminami, które bądź to dotyczyły odrębnych sfer, bądź zakładały ten sam

¹⁹ Por. Z. Balicki, *Psychologia społeczna czynności poznawani*, Warszawa 1912, s. 130.

²⁰ Z. Wasilewski, *O życiu i katastrofach cywilizacji...*, s. 26.

²¹ Z. Wasilewski, *Dziesięcioro wskazań pokoleniu młodzieży*, Toledo, Ohio 1919, s. 24.

²² Tenże, *O życiu i katastrofach cywilizacji...*, s. 39.

²³ Tenże, *Na wschodnim posterunku...*, s. 125.

²⁴ Przy okazji dodam, że podobną opinię wyrażał W. Lutosławski. Filozof pisał: Jesteśmy narodem odrębnym i ta odrębność nasza duchowa i umysłowa stanowi najcenniejszą dla nas rację bytu [...]. W. Lutosławski, *Ludzkość odrodzona. Wizje przyszłości*, Warszawa 1910, s. XVIII – XIX. Lutosławski sądził, że asymilacja pierwiastków obcych naraża naród na utratę cech zasadniczych, stanowiących rację jego bytu. Odrębność narodowa istnieje niezależnie od naszej woli – pisał filozof – i nic nie zdoła usunąć różnic duchowych, jakie zaznaczają się między narodami.

²⁵ Zob. J.K. Kochanowski, *Polska w świetle psychiki własnej i obcej*, Częstochowa 1925, s. 144.

desygnat, jak też ustalały wzajemne zależności owych sfer. Odrębność tych dwóch pojęć w różnych systemach filozoficznych nie zawsze jest uznawana. Niektórzy myśliciele obydwaj pojęcia traktują jako tożsame, umieszczając je w zbitce „cywilizacja-kultura” lub używając ich zamiennie. Cywilizację uznawano też po prostu za część lub stopień kultury bądź odwrotnie. Natomiast opozycja kultury i cywilizacji jest szczególnie widoczna w historiozofii niemieckiej, w której wyżej stawia się kulturę, odnosząc ją do sfery wewnętrznej życia człowieka, natomiast cywilizacja odnosi się głównie do materialnego rozwoju. Spróbuję odpowiedzieć na pytanie, jak na tle wspomnianych ujęć tych dwóch terminów przedstawia się propozycja Wasilewskiego. Według Wasilewskiego o rozwoju cywilizacji decyduje „pogląd idealistyczny”, który jest zasadniczą właściwością ducha ludzkiego. Duch jest wytworem środowiska społecznego i przyrodniczego, w związku z tym ma zindywidualizowany charakter, typ psychiczny. Ludzkość to zbiór typów psychicznych, a w ich kształtowaniu najważniejszą rolę odgrywa kultura i cywilizacja. Pierwszą określa Wasilewski jako dziedzinę „uprawy ducha” dotyczącą wewnętrznej własności jednostki, a drugą – węższym pojmowaniu – łączy ze zdobyciami materialnymi. Pisał: „Mianem kultury określamy dziedzinę uprawy ducha, jako wewnętrznej własności jednostki, mianem zaś cywilizacji wszystkie zjawiska przez człowieka wytworzone, nawet w dziedzinie duchowej, ale uzewnętrznione i będące własnością powszechną”²⁶. To co duchowe w człowieku to kultura, a to co stwarza on poza sobą, jako przedmiotowe dobra wszystkich to cywilizacja. Jednocześnie Wasilewski przyznawał, że takie rozróżnianie tych dwóch pojęć nie oznacza, iż w obu nie dochodzi do przemieszczania pierwiastków materialnych z pierwiastkami duchowymi. Twierdził, że do cywilizacji należy zaliczyć to, co zostało przez człowieka wytworzone również w dziedzinie duchowej, będące z obiektywizowane i powszechne. Kultura jest źródłem twórczości, prowadzącej do tworzenia przemian w cywilizacji²⁷. Kultura bowiem, jako określony stan psychiki jednostki – zależny od poziomu, jaki osiągnęła organizacja jej duszy – uzależniona jest także od „środowiska cywilizacyjnego”, kształtującą ją wspólnie ze środowiskiem przyrodniczym. Człowiek „party” żąda rozwoju i pełni życia, doskonaleni się tworząc cywilizację, a ta znowu pomaga mu dźwignąć się w kulturze. Cywilizacja może też być narzucona zewnątrz, bez udziału w jej tworzeniu społeczeństwa, które z niej korzysta. Jeśli pomiędzy człowiekiem a mającą mu służyć cywilizacją stanie obca siła duchowa (kultura), to wówczas taka jednostka czuje się zagubiona. Tylko z „zorganizowaną” z rodzimą cywilizacją duchowość zdolna jest do rozwoju. „Siłę życia każdy człowiek i naród z siebie wydobyć musi”²⁸ Cywilizacja zaś narodowa jako twór jednego ducha musi przedstawiać całość „organicznie spójną”. Według Wasilewskiego o finalnym kształcie rzeczywistości społecznej decydują relacje nadbudowujące się na duszy ludzkiej, jakie zachodzą między kulturą a cywilizacją. Podobne stanowisko zajął F. Koneczny twierdząc, że kultura mieści w sobie zarówno aspekt duchowy, jak i materialny, rozwój materialny i duchowy danego społeczeństwa

²⁶ Z. Wasilewski, *O życiu i katastrofach cywilizacji...*, s. 2.

²⁷ Można w tym miejscu powołać się na słowa Władysława Tatarkiewicza, który pisał: „Nie jest trafne przeciwstawianie kulturze cywilizacji w tym sensie, że kultura jest psychiczna, a cywilizacja – fizyczna, cywilizacja ma bowiem składniki duchowe”. W. Tatarkiewicz, *Parerga*, Warszawa 1978, s.80. Filozof twierdził jednak, że kultura i cywilizacja mają różny wymiar jakościowy: cywilizację uważał za formę obiektywną, materialną, należącą do zewnętrznego świata; kulturę rozumiał jako stan wewnętrzny, subiektywny, indywidualny.

²⁸ Z. Wasilewski, *Dziesięcioro wskazań...*, s. 3.

nie może dokonywać się w każdej z tych sfer odrębnie²⁹. Wasilewski twierdził, że wyższość dziejowa nie chroni cywilizacji od rozkładu. Tak samo wypowiadał się Koneczny, który głosił, że przy zderzeniu dwóch cywilizacji „niższość górą”. Jednakże należy zauważyć, że wymienieni myśliciele inaczej uzasadniali swoje stanowisko w tej kwestii. Według Wasilewskiego, każda cywilizacja ma to do siebie, że jednostkę, która się pod jej oddziaływanie dostanie, potrafi „nagiąć” do siebie. Jednostka, nie mająca silnego „ugruntowania” w kulturze rodzimej, bardzo szybko asymiluje pierwiastki obcej cywilizacji. Jeśli to jest cywilizacja niższa, oparta na niższej kulturze, to grozi wówczas jednostce dezorganizacja i upadek. Niższa cywilizacja – pisze Wasilewski – „pociąga” tym bardziej, im jest łatwiejsza. Ówczesne to szczególnie masy ulegają „ponętą” obcych cywilizacji, które rozszerzają swe wpływy i podważają źródła twórczości rodzimej. Z kolei Koneczny uważał, że mieszaniki cywilizacji ułatwiają panowanie niższości, „[...] niższość górą, Takie jest prawo historyczne, srogie, nieubłagane”³⁰. Zdaniem Konecznego wyższa cywilizacja stawia wyższe wymagania swym przedstawicielom, w jej obronie muszą oni ponosić ofiary, a gdy gotowość do poświęceń okaże się za mała, to zwycięża cywilizacja niższa. Wyższa cywilizacja wymaga poświęcenia, większego wysiłku intelektualnego, narzuca więcej obowiązków, natomiast w niższości żyje się wygodniej. Wyższa cywilizacja ma też więcej punktów podatnych na niedomagania, stąd też bardziej jest narażona na możliwość upadku.

Żadne społeczeństwo bez życia religijnego, będącego źródłem sił duchowych nie może wejść na wyższy stopień cywilizacji. Moc twórcza wiary – zdaniem Wasilewskiego – za mało jest uwzględniana poza sferą religijną. To wiara kieruje dążeniem jednostek do celów idealnych, a zarazem kształtuje duszę ludzką, jak też daje dążeniom narodowym charakter religijny. To głęboka wiara i praca nadawała jedność naszemu narodowi pomimo przeszkód politycznych. Według Wasilewskiego „człowiek bez ideału religijnego jest stworzeniem upośledzonym”³¹.

Propozycja Wasilewskiego ujmowania świata społecznego za pomocą nie tylko kategorii duszy, ale również kultury i cywilizacji wzmacnia jego tezę o podziale ludzkości na określone typy psychiczne. Kryterium podziału opiera się na zróżnicowaniu ludzkości zależnie od środowiska kulturowo-cywilizacyjnego, czyli jakości organizacji duszy ludzkiej i uwarunkowań cywilizacyjnych. Ujmowanie przez Wasilewskiego ludzkości jako fikcji nakreśla podstawową tezę konstruowanej przez niego historiozofii: podmiotem dziejów są zróżnicowane i wyodrębnione na gruncie psychologicznym – rasy. Widoczne jest w tym przypadku nawiązanie do głoszonej przez L. Gumplowicza idei rasy jako podstawowej grupy społecznej wyróżnionej na podstawie czynników natury psychospołecznej³². W historii owe wyodrębnione typy psychiczne uzewnętrzniają się jako tzw. „cywilizacje swoiste” (np. rosyjska, niemiecka). Dążenie jednostek do pełni rozwoju jest najważniejszą misją życia. Człowiek historyczny „posiada” w zbiorowości „siłę psychiczną twórczą”, która się realizuje w cywilizacji. Jednostka stwarza cywili-

²⁹ Myślę, że należy zgodzić się z Janem Skoczyńskim, który relację cywilizacja – kultura w ujęciu Konecznego określił jako „relację inkluzji, w której cywilizacja jest kategorią naczelną, mieszcząca w sobie szereg kultur, będących niejako jej częściami składowymi”. Zob. J. Skoczyński, *Idee historiozoficzne Feliksa Konecznego*, Kraków 1991, s. 49.

³⁰ F. Koneczny, *O ład w historii*, Londyn 1977, s. 59.

³¹ Z. Wasilewski, *Dziesięcioro wskazań ...*, s. 4.

³² Por. L. Gawor, *Polska myśl historiozoficzna I połowy XX wieku...*, s. 67.

zając, wzbogacając się od niej jednocześnie w wartości duchowe, aby ją dalej rozwijać. Dzieje cywilizacji są – według Wasilewskiego – historią ducha ludzkiego. To od kultury duchowej jednostek, ich sił psychicznych i moralnych zależą losy danej cywilizacji. Ważne jest, aby społeczeństwo uświadomiło sobie typ swojej kultury. Zdaniem Wasilewskiego podmiotem dziejów są całości kulturowo- cywilizacyjne³³, swoiste typy psychiczne, które reprezentują poszczególne społeczności narodowe. Istotne jest – według opinii Wasilewskiego – aby między sferą cywilizacji i sferą kultury panowała równowaga, wówczas dany naród rozwija się harmonijnie, osiągając coraz wyższy szczebel. Natomiast brak równowagi prowadzi do zaburzeń, przerost którejs z tych dwóch sfer, powoduje „zaburzenia ustrojowe”. Wartości kulturowe i cywilizacyjne mogą nie pokrywać się wzajemnie. Cywilizacja materialna może być narzucona zewnątrz, bez udziału sfery duchowej społeczeństwa, które z niej korzysta. Również jednostki twórcze mogą nie mieć wpływu na kształt danej cywilizacji, jeśli uległy wpływom czynników obcych, które zakłóciły jej rozwój. Dzieje powszechne, to nieustanne zmaganie się ze sobą cywilizacji narodowych, znajdujących się ciągle w stanie konfrontacji, walczących o przetrwanie i dominację³⁴. Konflikt międzycywilizacyjny – uważał Wasilewski – niekoniecznie musi się rozstrzygnąć na płaszczyźnie militarnej, może przybrać postać antagonizmów kulturowych. Wartością najbardziej zagrożoną w takim konflikcie jest naród w jego warstwie etniczno-językowej oraz materialnej.

Wasilewski uważał, że społeczeństwo może asymilować dobra materialne innej cywilizacji, natomiast sfery ducha przekazywać nie można, pozostaje ona w pełni zrozumiała tylko dla swoich członków. Im starsza cywilizacja tym trudniej jest jej dokonać zmian w sferze duchowej. Stanowisko Wasilewskiego jest zbieżne z poglądami G. Le Bona, który przyjął tezę o niemożliwości przekazania narodowi zasad innej cywilizacji. Również Fernand Braudel uważał, że wdrożenie zapożyczeń dóbr duchowych przebiega wolniej niż asymilacja osiągnięć materialnych³⁵. Zdaniem Wasilewskiego spoiwość danej cywilizacji zależna jest od ukształtowania więzi wewnętrznej, wyrazem której jest harmonijna, współmierna i trwała struktura utworzona przez duszę, kulturę i cywilizację. Stanowisko to jest zbieżne do rozważań F. Konecznego, gdy pisze na temat pięciu kategorii bytu ludzkiego³⁶. Ten teoretyk cywilizacji uważał, że im większa była współmierność urządzeń i poglądów, tym silniejsza będzie więź społeczna i tym większe są możliwości rozwoju danej cywilizacji.

Ważną rolę w początkach kultury i cywilizacji przypisuje Wasilewski powstaniu mowy. Pisał, że jest ona wytworem duchowym kultury ale należącym już do cywilizacji. Myśliciel powoływał się na poglądy ówczesnego teoretyka cywilizacji Erazma Ma-

³³ Dopiero w XX wieku, w wyniku rozwoju badań etnograficznych uwidatniających różnice kulturowe między narodami, wizje dziejów powszechnych ustąpiły miejsca koncepcjom podkreślającym typologiczną różnorodność cywilizacji. Zmiany w sferze podmiotowości dziejów pociągnęły za sobą odrzucenie pozytywistycznych teorii postępu uniwersalnego. Teorie pluralizmu cywilizacyjnego sformułował między innymi Oswald Spengler, Arnold J. Toynbee, Christopher Dawson, a z polskich myślicieli F. Koneczny, E. Majewski.

³⁴ Warto zauważyć, że również F. Koneczny pisał, że cechą wszelkich żywotnych cywilizacji jest ekspansywność, a obojętny stosunek sąsiadujących z sobą cywilizacji uważał za dowód braku ich żywotności. Myśliciel nie wykluczał przyswojenia cech jednej cywilizacji przez drugą, ale wyraźnie zaznaczył, że dotyczyć to może tylko cech drugorzędnych.

³⁵ Por. F. Braudel, *Historia i trwanie*, Tłum. B. Geremek, Warszawa 1971, s. 292.

³⁶ Zob. S. Bukowska, *Filozofia polska wobec problemu cywilizacji*, Katowice 2007, s. 43.

jewskiego, według którego „ w podstawie cywilizacji organizującej naród leży mowa, która tę organizację pogłębia w dziedzinie psycho-fizycznej”³⁷. Trafnie zauważa Wasilewski, że „dopiero w ostatnich czasach nauka o cywilizacji zaczęła stawać odrębnie przez wykazanie, że może mieć swój odrębny przedmiot będąc w całokształcie zjawisk realnych, mających swój byt swoisty w życiu psychicznym, jako organiczna całość”³⁸. Wypada w tym punkcie rozważyć wspomnieć o koncepcji cywilizacji E. Majewskiego, o której nadmienia Wasilewski. Według Majewskiego cywilizacja jest „realnością w świecie”, całością z indywidualizowaną, podobną z cech zasadniczych do organizmu. Majewski sądził, że aby jednostki mogły połączyć się w nadorganiczną, realnie istniejącą całość, zdolną do kumulowania osiągnięć i życia własnym, historycznym życiem, musi istnieć coś, co je łączy. Zdaniem Majewskiego, łącznikiem społecznym może być tylko to, co oddziałuje na zmysły osobnika od zewnątrz. Mowa okazuje się poszukiwanym łącznikiem fizycznym między osobnikami i przyczyną społecznej formy bytu. Dzięki rozwojowi systemu komunikacji językowej (mowa, a później pismo) człowiek zaczął przekształcać proste życie gromadne w życie społeczne, coraz bardziej skomplikowane i zróżnicowane funkcjonalnie. Mowa jest konieczną formą ludzkiego poznania i świadomości. Granicę cywilizacji (narodu) – zdaniem Majewskiego – wyznacza język. Dusza narodu to nie przenośnia retoryczna, lecz „zupełnie realna i rozległa sprawa psychofizyczna, której granice wyznacza język narodu”³⁹. Każda cywilizacja ma – jak podkreślał – swoiste cechy społeczno-narodowe, ile materiału społecznego, tyle cywilizacji. W ujęciu Wasilewskiego rzeczywistość społeczna składa się analogicznie, jak w teorii Majewskiego, z wielu cywilizacji narodowych⁴⁰.

Wasilewski był zwolennikiem elitaryzmu, to jednostki wybitne wyznaczają kierunek rozwoju, są tymi które wyzwalają „z podłoża biologicznego” swego środowiska „sumę energii na rzecz świadomości”. Pisał, że każdy naród „musi wybrać między niezdrawą potrzebą równości, a prawowitą, zbawczą potrzebą zachowania bytu, które jest niemożliwe przy równości”⁴¹. To jednostki „najlepsze” w społeczeństwie modelują typ rozwoju cywilizacji. Zdolności twórcze społeczeństwa zależne są od „umysłowości przodujących”, które wnoszą największy wkład w rozwój cywilizacji. Dorobek twórczy jednostek wybitnych przysparza dóbr cywilizacji, które służą masom podnosząc je na wyższy poziom kultury. Brak jednostek przodujących prowadzi cywilizację do upadku. Wypowiedziach Wasilewskiego widoczne jest nawiązanie do poglądów A. Mickiewicza, który też głosił, że dusza jednostki jest „motorem sił zbiorowych”. W myśli Wasilewskiego cywilizacja europejska zajęła miejsce szczególne. Tylko w niej dominuje pierwiastek intelektualny, jak również tylko w niej wiedzę wykorzystano do rozwoju techniki. Wyróżnia ją też „wola życia”, jak i dążenie do pełni życia oraz myślenie o przyszłości, dbanie o pomyślność przyszłych pokoleń. Jednocześnie Wasilewski podkreślał konieczność wysiłku, jaki każda jednostka musi ponieść, jeśli chce wznieść się

³⁷ Z. Wasilewski, *Na wschodnim posterunku...*, s. 123.

³⁸ Tenże, *Współcześni: charakterystyka pisarzy i dzieł*, Warszawa 1923, s. 59.

³⁹ E. Majewski, *Nauka o cywilizacji*, T. 3; *Kapitał*. Warszawa 1914, s. 39.

⁴⁰ Również F. Znaniecki analizując kolejne szczeble rozwoju kulturalno-społecznego ludzkości ich trzeci etap określił jako czasy dominacji cywilizacji narodowych. Pisał „Jesteśmy niewątpliwie świadkami pełni rozwoju i bezwzględnej przewagi na całym świecie cywilizacji narodowych”, Zob. F. Znaniecki, *Ludzie teraźniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszaw 2001, s. 18.

⁴¹ Z. Wasilewski, *Na wschodnim posterunku...*, s. 96.

na wyżyny twórczości. Pisał: „Wielu ludzi rodzi się z talentami; ale trzeba drugi raz się urodzić, aby wejść z talentem na drogę twórczości, trzeba stworzyć z siebie twórcę”⁴².

Dwa różne typy duchowe (cywilizacje) – pisze Wasilewski – odmiennie zorganizowane, nie mogą zajmować jednego terytorium. Dokąd tarcia między nimi dotyczą tylko strony materialnej, to konflikt można zażegnać, dopiero atak na dobra duchowe prowadzi nieuchronnie do wzrostu agresji. Wasilewski konfrontacje międzycywilizacyjne ujmuje nie na płaszczyźnie militarnych agresji, a wyłącznie kulturowych antagonizmów, tutaj doszukując się przyczyn przyszłych konfliktów. Warto zauważyć, że zbieżną tezę postawił później F. Koneczny w swej teorii cywilizacji, głosząc „wizję świata rozparcelowanego między antagonistyczne zawsze wobec siebie cywilizacje”⁴³.

Wasilewski, jako ideolog i publicysta obozu Narodowej Demokracji głosił dość wyraziste poglądy, co mogło zdecydować zapewne o tym, że dziś jego dorobek twórczy uległ zapomnieniu. Program tego stronnictwa przeważnie bywa ujmowany pod kątem politycznym. Niemniej istotna jest próba rekonstrukcji zaplecza teoretycznego, pokazującego spójny system filozoficzny podkreślający ramy działalności Narodowej Demokracji. W dotychczasowych opracowaniach eksponowane są poglądy Romana Dmowskiego, Zygmunta Balickiego, natomiast dotychczas mniejszą uwagę poświęcono Wasilewskiemu. Jego spuścizna twórcza ukazuje swoistą wizję procesu dziejowego pokazującego historiozoficzną konieczność kulturowego przesilenia w Europie, ujmowanego nie w kategoriach upadku, lecz jako drogi wiodącej do nowej jakościowo epoki. Diagnozując ówczesny stan kultury europejskiej, Wasilewski krytykuje w nim uproszczony sposób oglądu rzeczywistości, który odrzuca idealizm, a promuje panowanie materializmu.

Jako publicysta Wasilewski był przedstawicielem Narodowej Demokracji, często ujmował dane zagadnienie poprzez pryzmat ideologii narodowej. W ten sposób interpretował poezję A. Mickiewicza, J. Kasprowicza. Romantyzm – zdaniem Wasilewskiego – odrodził umysłowość, pozwalając poetom wnikać w istotę twórczości dokonywującej się na polu ich cywilizacji narodowej. Ówczesni twórcy odkryli, że „duch jest przyczyną” i ostoją życia społecznego. To wszystko co było istotną wartością romantyzmu odnajduje się – według Wasilewskiego – w poezji A. Mickiewicza. Jednakże, należy zauważyć, że Wasilewski przestrzegał współczesnych przed romantycznym stylem myślenia, czyli przedkładaniem marzeń nad rzeczywistością. Pisze: „postęp i służenie ludzkości nie na symbolach i frazesach polega, jeno na wytwarzaniu warunków rozwoju”⁴⁴. Zdaniem Wasilewskiego, to Mickiewicz przewyciężył romantyczny dylemat na rzecz czynu, obowiązku. Twierdził, że w prelekcjach paryskich poeta przedstawił nowy typ psychiczny Polaka – „człowieka pełnego”. To w twórczości Mickiewicza dokonała się przemiana dawnego typu polskiego na typ nowożytny, według którego istota życia narodu to nie suma dokonań materialnych, ale „dobro psychiczne” w myślach jego członków. Myśl Mickiewicza o „człowieku wiecznym” czy nawoływanie do działania, uważał Wasilewski za najcenniejszy dorobek epoki romantycznej. Nie znaczy to, że Wasilewski był apologetą romantyzmu. Jego nastawienie w tym względzie wyraża najpełniej stwierdzenie, że zadaniem Polski wolnej będzie podjęcie zasadniczego kompromisu między Śniadeckim a Mickiewiczem, „pod auspicjami obu tych jasnych duchów”.

⁴² Tenże, *Współcześni: charakterystyka pisarzy i dzieł...*, s. 3.

⁴³ Zob. L. Gawor, *Polska myśl historiozoficzna...*, s. 202.

⁴⁴ Z. Wasilewski, *Na wschodnim posterunku...*, s.56.

Kolejnym zagadnieniem podejmowanym przez Wasilewskiego jest kwestia „katastrof”, „kryzysów” cywilizacji narodowych. Przyczynę dziejowych katastrof cywilizacji narodowych widział Wasilewski w kulturowym niedowładzie wewnętrznym ich organizacji. Niezrealizowanie zasady spójnego powiązania relacji dusza – kultura – cywilizacja spowodowane jest czynnikami, które mają dwojakie podłoże. Po pierwsze, spowodowane są słabym ukształtowaniem świadomości narodowej ówczesnych społeczeństw. Brak poczucia więzi narodowej posiada znaczący wpływ na szerzenie się poczucia dekadencji. Wyjście z tej kryzysowej sytuacji widzi Wasilewski w krzewieniu „motywu jaźni narodowej”. Najważniejszą rolę w podniesieniu świadomości narodowej – zdaniem myśliciela – powinna odegrać inteligencja oraz niedocenione do tej pory masy ludowe. Dopiero przezwyciężenie owej przyczyny narodowych kryzysów będzie prowadziło do konsolidacji kulturowej społeczności każdej cywilizacji i w konsekwencji zachowanie jej tożsamości cywilizacyjno-narodowej. „Naród związany jest ze swoją cywilizacją, jak artysta z dziełem swoim. Naród o cywilizacji swojej musi powiedzieć kategorycznie: moja; jeśli tego powiedzieć nie może, to nie będzie podmiotem dziejów⁴⁵. Cywilizacja jest zagrożona nie wtedy, gdy społeczeństwo ulega obcej przemocy czy przewadze materialnej, lecz wówczas gdy samo porzuca prawo do odrębności i swoistości swojej cywilizacji. Jeśli społeczeństwo traci wiarę w swoją twórczość, wyżej ceni cudzy dorobek, to niebezpieczeństwo upadku jest nieuchronne. Drugą przyczyną katastrof cywilizacji narodowych jest rywalizacja między nimi o jak najkorzystniejsze warunki egzystencji. Podstawowym – według Wasilewskiego – zagrożeniem dla cywilizacji narodowych są próby narzucenia im przez cywilizację ościenne obcego im sposobu integracji kulturowej, które prowadzą do wynaradawiania. Innym niebezpieczeństwem zewnętrznym dla cywilizacji narodowych była rewolucja bolszewicka w Rosji, której efektem było państwo programowo antynarodowe. Usiłujące jednocześnie społeczeństwo w oparciu o zasady przeciwstawne cywilizacji narodowej, jak ateizm, internacjonalizm. Najprostszym sposobem – zdaniem Wasilewskiego – prowadzącym do upadku cywilizacji jest zniszczenie jej inteligencji, a tak przecież się stało po rewolucji w Rosji.

Zakończenie

Problematykę kryzysu współczesnej cywilizacji myśliciele początku XX wieku podejmowali dość często. W ówczesnych publikacjach ukazało się wiele dramatycznych tekstów wieszczących wizję upadku kultury europejskiej. Wspólną ich cechą jest stwierdzenie kryzysu, który dotknął ludzkość tamtych czasów, przy czym większość myślicieli podaje takie same jego objawy, różnice dotyczą interpretowania przyczyn, które go wywołały. W nurt tych rozważań o rozczarowaniu zachodzącymi zmianami wpisał się Wasilewski. Należy podkreślić, że jego spojrzenie na przyczyny kryzysu było dość oryginalne. Wasilewski nie wpisał się w nurt rozważań katastroficznych choćby dlatego, że w jego poglądach proces kryzysu wpleciony został w strukturę historii. Negatywne zjawiska w ówczesnej cywilizacji, które opisywał, były objawami przesilenia i miały prowadzić do końcowego stadium historii. Zamęt społeczno-kulturowy, jaki dotknął Europę, był tylko objawem wstępowania zróżnicowanej cywilizacyjnej ludzkości na etap ostatecznego cywilizacyjnie-nacjonalistycznego podziału. Europa znalazła się w okresie przełomowym, który prowadził do przekształcenia cywilizacji dotychczasowych w epokę powszechnych nacjonalizmów.

⁴⁵ Tenże, *O życiu i katastrofach cywilizacji...*, s. 22.

Tematy przez Wasilewskiego podejmowane zachowały żywotność i znaczenie. Tym bardziej istnieje potrzeba opracowania całokształtu dorobku Wasilewskiego, a szczególnie jego poglądów dotyczących cywilizacji, narodu. Można mu postawić zarzut wobec młodopolskich manier jego prac, czy też skrajnych poglądów w niektórych kwestiach które podejmował w swojej publicystyce. Wiele emocji budzą zwłaszcza poglądy myśliciela na temat cywilizacji żydowskiej⁴⁶, ale trudno zaprzeczyć, że w jego koncepcji rozważania na temat tej cywilizacji zawierają wyjątkowy ładunek emocjonalny o negatywnym zabarwieniu.

Według mojej opinii Wasilewski podejmował wiele problemów swoistych dla światopoglądowych dyskusji w kręgu modernizmu, choć można podać i takie wątki w jego myśli, które nie korespondują z tym nurtem i wywodzą się z pozytywistycznego naturalizmu, np. gdy głosi, że życie społeczne warunkowane jest czynnikami przyrodniczymi. Zakładam, że jego poglądy ukształtował modernizm. Zestawienie poglądów Wasilewskiego z zapatrywaniami twórców epoki modernizmu pozwala zauważyć zbieżne motywy w ich twórczości. Należy do nich na przykład: elitaryzm, podkreślanie odrębności narodowej, uznanie szlachty za twórcę kultury polskiej, posługiwanie się pojęciem „dusza narodu”, idea kryzysu cywilizacji europejskiej.

Analiza porównawcza z ówczesnymi koncepcjami cywilizacji pozwala ukazać oryginalność myśli Wasilewskiego. Odwoływanie się do owych poglądów umożliwia ich porównanie, ustalenie możliwych zależności. Tym bardziej jest to istotne, że w niektórych pismach Wasilewskiego nie ma podanych źródeł, skąd czerpał swoje pomysły, czy też pod jakim wpływem pisał, (poza twórczością literacką epoki romantyzmu, do której się odwoływał). Na podstawie dotychczasowych badań można tylko zauważyć, że znał poglądy między innymi E. Majewskiego, J.G. Herdera. Ówczesna metoda pracy naukowej pozwalała na nieukazywanie źródeł, cudze pomysły służyły do zbudowania własnej koncepcji. Dlatego w pracy niezbędne jest porównanie poglądów Wasilewskiego z innymi myślicielami, których myśli są zbieżne. Konfrontacja z takimi teoretykami cywilizacji, jak E. Majewski, F. Koneczny, pozwala pokazać oryginalność myśli Wasilewskiego. Przywołanie tych nazwisk, choć nie jest przypadkowe, wymaga wyjaśnienia. Każdy z nich głosił pluralizm cywilizacyjny, elitaryzm, jak również dostrzegali kryzysowy stan ówczesnej kultury. Wasilewski i Majewski kwestionowali podstawowe dla ewolucjonizmu założenie o jedności ludzkości i jednakowości praw rządzących jej rozwojem. Zdaniem Majewskiego, tym, co wyróżnia poszczególne cywilizacje, jest język, dlatego tyle jest cywilizacji, ile jednojęzycznych zbiorowości. Z kolei Wasilewski pisał, że: „Tyle narodów, ile cywilizacji, po nich poznaje się istnienie narodów”⁴⁷. Jeśli chodzi o filozofię cywilizacji w Polsce, to kwestia jej powstania na początku XX wieku nie nastrocza większych wątpliwości. W 1908 roku wydany został pierwszy tom *Nauki o cywilizacji*⁴⁸ E. Majewskiego, ostatni 4 tom ukazał się 1923. W 1921 Florian Znaniecki wydał *Upadek cywilizacji zachodniej*⁴⁹, a w 1934 Henryk Romanowski opublikował *Filozo-*

⁴⁶ Zdaniem Wasilewskiego cywilizacji żydowskiej – w porównaniu do europejskiej – brakuje „pierwiastka estetycznego” oraz takich przymiotów jak bohaterstwa, altruizmu, wdzięczności, intuicji, umiłowania piękna, „możliwości twórczych”. Por. S. Wasilewski, *O życiu i katastrofach cywilizacji...*, s. 12.

⁴⁷ Z. Wasilewski, *O życiu i katastrofach cywilizacji...*, s. 41.

⁴⁸ E. Majewski, *Nauka o cywilizacji*, T.1: *Prolegomena i podstawy do filozofii dziejów i socjologii*, Warszawa 1908.

⁴⁹ F. Znaniecki, *Upadek cywilizacji zachodniej*, Poznań 1921.

fię cywilizacji⁵⁰. W 1935 roku najwybitniejszy polski teoretyk cywilizacji F. Koneczny wydał pracę *O wielości cywilizacji*⁵¹. Wasilewski w 1913 roku w „Przeglądzie Narodowym”⁵² opublikował artykuł dotyczący filozofii cywilizacji. Natomiast w 1921 roku ukazała się jego praca *O życiu i katastrofach cywilizacji narodowej*, która doskonale wpisuje się w prekursorski wówczas nurt rozważań o cywilizacji w Polsce⁵³. Jednocześnie należy wskazać, że podjęcie przez Wasilewskiego tej problematyki nie było głosem jedynie wtórującym ówczesnej zachodnioeuropejskiej filozofii cywilizacji. Była to oryginalna refleksja decydująca zarazem o specyfice i kolorystyce ówczesnej myśli w Polsce. Nie omówiłam całokształtu dorobku tego myśliciela. Niemniej jednak musiałam uwzględnić prawie wszystkie aspekty jego spuścizny twórczej, gdyż w przeciwnym razie założenia autora *O życiu i katastrofach cywilizacji narodowej* – dotyczące cywilizacji – mogłyby się okazać niezrozumiałe.

REFERENCES

- Balicki Z., *Psychologia społeczna czynności poznawania*, Warszawa 1912.
 Bartnik C.S., *Idea polskości*, Radom 2001.
 Braudel F., *Historia i trwanie*, tłum. B. Geremek, Warszawa 1971.
 Bocheński A., *Dzieje głupoty w Polsce*, Warszawa 1996.
 Brzozowski S., *Legenda Młodej Polski*, Kraków 2011.
 Bukowska S., *Filozofia polska wobec problemu cywilizacji*, Katowice 2007.
 Gawor L., *Polska myśl historyzoficzna I połowy XX wieku*, Rzeszów 2005.
 Głombik Cz., *Zapomniani krytycy, nieznanymi filozofowie. Rzecz o Aleksandrze Tyszyńskim i Janie Adamskim*, Lublin 1988.
 Jastrzębski P., *Myśl narodowa 1921-1939*, Warszawa 2012.
 Jakubowski M.N., *Ciągłość historii i historia ciągłości. Polska filozofia dziejów*, Toruń 2004.
 Kochanowski J.K., *Polska w świetle psychiki własnej i obcej*, Częstochowa 1925.
 Koneczny F., *O ład w historii*, Londyn 1977.
 Koneczny F., *O wielości cywilizacji*, Kraków 1935.
 Lutosławski W., *Ludzkość odrodzona, Wizje przyszłości*, Warszawa 1910.
 Majewski E., *Nauka o cywilizacji*, t. 3; *Kapitał*, Warszawa 1914.
 Majewski E., *Nauka o cywilizacji*, t. 1: *Prolegomena i podstawy do filozofii dziejów i socjologii*, Warszawa 1908.
 Meducka M., *Zygmunt Wasilewski. Polityk-krytyk-regionalista*, Kielce 2002.
 Romanowski H., *Filozofia cywilizacji. Prawa realne cywilizacji, jej ideały, typy i pochod.* Warszawa 1934.
 Skoczynski J., *Idee historyzoficzne Feliksa Konecznego*, Kraków 1991.
Słownik biograficzny polskiego obozu narodowego, red. K. Kawęcki, t.1, Warszawa 2020.
 Spengler O., *Historia, kultura, polityka*, tłum. A. Kołakowski, J. Łoziński, Warszawa 1990.
 Szczepanowski S., *Idea Polska wobec prądów kosmopolitycznych*, Lwów 1901.

⁵⁰ H. Romanowski, *Filozofia cywilizacji. Prawa realne cywilizacji, jej ideały, typy i pochod.* Warszawa 1934.

⁵¹ F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Kraków 1935.

⁵² Z. Wasilewski, *Człowiek i środowisko*, „Przegląd Narodowy”, 1913, R. VI, t. XII, s. 600-618.

⁵³ Warto odnotować, że przychylnie recenzje odnośnie tej pracy Wasilewskiego z formułował na przykład Mieczysław Smolarski i Adam Grzymała-Siedlecki, natomiast krytycznie odniósł się Wincenty Lutosławski. Zob. L. Twardowski, *O miejsce dla Boga. Dyskusja wokół książki Zygmunta Wasilewskiego*, [w:] *Różne oblicza nacjonalizmów*, red. B. Grott, Kraków 2010, s. 88-89.

Szumera G., *Cywilizacja w myśli polskiej. Poglądy filozoficzno-społeczne Erazma Majewskiego*, Katowice 2007.

Tatarkiewicz W., *Parerga*, Warszawa 1978.

Twardowski L., *O miejsce dla Boga. Dyskusja wokół książki Zygmunta Wasilewskiego*, [w:] *Różne oblicza nacjonalizmów*, red. B. Grott, Kraków 2010.

Twardowski L., *Zygmunt Wasilewski – działacz narodowej demokracji. Zarys biografii politycznej i działalności dziennikarskiej*, [w:] *Roman Dmowski i jego współpracownicy*, red. M. Białokur, M. Petelski, A. Szczepaniak, Toruń 2010.

Wapiński R., *Narodowa demokracja 1893-1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*, Wrocław 1980.

Wasilewski Z., *Dziesięcioro wskazań pokoleniu młodzieży*, Toledo, Ohio 1919.

Wasilewski Z., *Na wschodnim posterunku – księga pielgrzymstwa 1915-1918*, Warszawa 1919.

Wasilewski Z., *O życiu i katastrofach cywilizacji narodowej, Wstęp do rozważań nad programowymi zagadnieniami doby obecnej*, Warszawa 1921.

Wasilewski Z., *Współcześni: charakterystyka pisarzy i dzieł*, Warszawa 1923.

Znaniński F., *Upadek cywilizacji zachodniej*, Poznań 1921.

Znaniński F., *Ludzie terażniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszaw 2001.

